

edilen kanallar şebekesi Enbâr civarında başlar. Fırat'tan ayrılan en önemli dört kanalın adı Ortaçağ İslâm kaynaklarında Nehrü İsâ, Nehrü Sarsar, Nehrü Mâlik, Nehrü Kûsâ olarak geçer.

Nehrin sularını kontrol altında tutmak ve taşkın zamanlarındaki suyu biriktirerek suların çekilmiş olduğu dönemlerde de kullanmak amacıyla bentlerin inşası yakın dönemlerde de devam etmiş, meselâ böyle bir bendin yapımına I. Dünya Savaşı öncesinde başlanarak Habbâniye adıyla sunî bir göl meydana getirilmiştir. Günümüzde ise Fırat'ın sularından hem sulama, hem çevreyi taşkından koruma, hem de elektrik enerjisi üretme bakımından bir dizi kademeli barajlar sistemiyle (Keban, Karakaya, Atatürk barajları) faydalanılmaktadır. Türkiye tarihinde en büyük yatırımı meydana getiren ve on üç alt projeden oluşan Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) yedi alt projesi (Aşağı Fırat, Karakaya Barajı, Sınır Fırat, Suruç-Baziki, Adıyaman-Kâhta, Göksu-Araban ve Gaziantep projeleri) Fırat havzasını ilgilendirmektedir.

Fırat nehrinin tarım alanlarının sulanmasında tarih boyunca hiç eksilmeyen önemine karşılık ulaşım sistemindeki önemi geçmişten günümüze kadar azalmıştır. Ortaçağ ipek ticaretinde Fırat nehrinin önemli bir rolü vardı. Abbâsîler döneminde milletlerarası ticaretin başlıca iki ana yolu Dicle ve Fırat nehirlerini izlemekteydi. Bundan dolayı X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından Makdisî, bu iki nehrin müşterek olarak döküldüğü Basra körfezine Çin denizi adını vermişti. Zira Uzakdoğu'ya giden gemilerin çıkış noktası burası idi. Araplar, İranlılar'a karşı kazandıkları ilk zaferlerin sonunda (635-636) düşmanlarının Basra körfezi boyunca seyrüseferde bulunmalarını ve Uman ülkesiyle Hindistan'a doğru gemi göndermelerini engellemek için Fırat havzasında Basra şehrini kurmuşlardı. Kuruluşunu Fırat nehrinin mevcudiyetine borçlu olan bu önemli şehir sonradan doğuya giden Arap gemilerinin çıkış noktası olmuştur.

Fırat ırmağı Ortaçağ'da Irak için olduğu kadar Suriye için de önemli bir yoldu. Basra körfezinden, Fırat'ın Akdeniz'e en fazla yaklaştığı noktada bulunan Bâlis şehrine kadar nehir boyunca veya nehir kıyısını takip eden kervan yoluyla bir mal akımı devam ediyordu. Eski Arap coğrafyacılarına göre bu yol üzerinde önemli iki merkez Rakka ve Bâlis şehirleriydi. Bunlardan Rakka İranlılar'ın ipek

aldıkları pazar yerlerinden biriydi. Bu şehir Arap hâkimiyeti altında, özellikle Sâsânîler zamanında Fırat boyunca kuzeydoğu yönünde Nizip, güneybatıda Şam ile olan bağı sonucunda zenginlik ve refahını sürdürdü. Bâlis şehri ise Fırat'ın Akdeniz kıyılarına en fazla yaklaştığı noktada kurulmuş olması dolayısıyla ayrı bir öneme sahipti. Bu avantajı sayesinde Bâlis'e kadar nehir taşımacılığı ile gelen mallar, en kısa karayolunu takip ederek Akdeniz kıyısında İskenderun ya da Lazkiye limanına aktarılıyordu. Hatta Arap coğrafyacısı İstahrî bu şehri "Suriyeliler'in limanı" şeklinde anmıştır. Ortaçağ müelliflerinden Hurdâzbih'in verdiği bilgiye göre tüccarlar Bâlis ile Antakya arasındaki karayolunu üç günde katediyorlardı.

Ortaçağ'da Akdeniz'de ticaret yapan yahudiler bazan Âsi nehrinin denize ulaştığı yerde karaya ayak basarlar, Antakya ve Halep'ten geçtikten sonra Fırat'a varırlar, Fırat yatağını Dicle'ye en çok yaklaştığı noktaya kadar takip ettikten sonra Bağdat'a geçip Dicle yoluyla Basra körfezine ve Hint Okyanusu'na çıkarlardı. Burada da Dicle havzasında olan Bağdat'ın önem kazanmasında bu mevkiin Dicle'nin Fırat'a en fazla yaklaştığı noktada, yani Fırat üzerindeki nakliyattan en kolay istifade edilebilir bir yerde bulunmasının rolü açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Fırat üzerindeki nehir taşımacılığı Osmanlı Devleti döneminde de önemini korudu. Bu dönemde Birecik'le Basra arasında ulaşım yapılmaktaydı. XVI. yüzyıl başlarında Birecik'te tekne yapılan bir tersanenin bulunduğu bilinmektedir.

İngilizler Fırat yoluyla Hindistan'a ulaşmanın kolaylığını ispat etmek için 1840 yılında iki buharlı gemiyi Fırat'ta sefere koydular, fakat olumlu bir sonuç alamayınca bu teşebbüslerinden vazgeçtiler. Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında yaptırdığı küçük gemilerden biri de Fırat üzerinde Halep'in doğusundaki Meskene'ye kadar çıkabilmiştir. Fakat Fırat üzerindeki taşımacılık hiçbir zaman komşusu Dicle ırmağındaki kadar önemli olmamıştır. Günümüzde modern ve hızlı kara taşıma araçlarının devreye girmesinden sonra Fırat'taki geleneksel nehir taşımacılığı Dicle'deki gibi önemini yitirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İstahrî, *Mesâlik*, s. 23, 27, 62; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 154; H. von Moltke, *Türkiye Mektupları* (trc. Hayrullah Örs), İstanbul 1969, s. 156-164; W. Heyt, *Yakın-Do-*

ğu Ticaret Tarihi (trc. Enver Ziya Karal), Ankara 1975, s. 38, 137, 181, 183; Cengiz Orhonlu — Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *TD*, XIII/17-18 (1962), s. 77-102; Besim Darkot — R. Hartmann, "Fırat", *İA*, IV, 622-626; R. Hartmann — E. De Vaumas, "al-Furât", *EJ²* (İng.), II, 945-948; İdris Bostan, "Birecik", *DİA*, VI, 187-188.

METİN TUNCEL

□ EDEBİYAT. Divan edebiyatında birçok ülke ve şehrin yanında çeşitli dağ, göl ve ırmaklar da değişik özellikleriyle doğrudan veya dolaylı olarak şiirlerle konu edilmiştir. Bunlar arasında Fırat nehri de Tuna, Nil, Meriç, Tunca, Seyhan, Ceyhan nehirleriyle beraber çeşitli beyitlerde yer alır.

Kur'ân-ı Kerim'de üç âyette "azbün furâtün" ve "mâen furâten" şeklinde geçen (el-Furkân 25/53; Fâtır 35/12; el-Mürselât 77/27) *furât* kelimesi "içene ferahlık veren tatlı su" anlamında kullanılmaktadır. Arapça sözlüklerde "son derece tatlı" mânasına gelen *furât* çeşitli hadislerde Fırat nehrinin adı olarak yer almaktadır (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, VIII, 326). *Kütüb-i Sitte*'de bulunan ve mi'râcî geniş bir şekilde anlatan meşhur hadiste zikredildiğine göre, Hz. Peygamber sidretü'l-müntehâda sidre ağacını ve altından akan nehirleri görünce Cebrâil'e burayı sormuş, onun, "Sidretü'l-müntehâdır; buradan ikisi zâhir, ikisi bâtin olmak üzere dört nehir akar" diye cevap vermesi üzerine, "Bu dört nehir hangileridir?" diye sormuş, Cebrâil de, "Bâtinî olan iki nehir cennettir, zâhirî nehirler ise Nil ve Fırat'tır" demiştir (hadisin tamamı ve izahı için bk. *Tecrid Ter-cemesi*, X, 60-75). Bir başka hadiste Seyhan, Ceyhan, Fırat ve Nil nehirlerinin cennet ırmaklarından olduğu bildirilmiştir (Müslim, "Cennet", 26). Kıyametin kopmasının Fırat nehriyle ilgisini belirten hadisler de vardır (Müslim, "Fiten", 29-32).

Tevrat'a göre Âdem ile Havvâ'nın içinde yaşadığı bahçe (cennet) Dicle ile Fırat arasındaki bölgede kurulmuştur. Ahd-i Atîk'te Fırat arz-ı mev'ûdun doğu sınırı olarak gösterilmektedir (*DİA*, III, 442-444). İslâm ulemâsı arasında da arz-ı mukaddesin doğu sınırının Fırat nehri olduğu kabul edilmektedir. Dünya üzerindeki en eski ve büyük medeniyetler Dicle ve Fırat arasındaki vadilerde kurulmuştur.

Fırat nehri, öncelikle mi'râc hadislerinde zikredilen özellikleriyle Abdülvâsi Çelebi, Ârif, Süleyman Nahfî, Hâfız Ömer Yenişehirî ve Seyyidî gibi birçok şairin

mi'racnâmelerinde yer almıştır. Nahîfî'nin mısraları yukarıdaki hadisin tercümesi gibidir: "Oldu ol enhârın ikisi ayân / İkisi bâtından olurdu revân / ...Onları sordukta dedi Cebrâil / Nehr-i ayân oldu Firât ile Nîl" (Akar, s. 279-280). Abdülvâsi Çelebi de aynı bilgileri verir: "Dedim bu ne acâib müntehâdır / Dedi bu da o sidr-i müntehâdır / Onun dibinde dört ırmak akar / İkisi tâhir uş dünyâya çıkar / Birisi Nîl'dir biri Firât uş / İkisi dahi uçmağa akar" (a.g.e., s. 353). Ârif ise bu dört ırmağın besmeleden doğduğunu söyleyerek farklı bir yorum getirir: Cebrâil, dört ırmağın nereden doğduğunu soran Hz. Peygamber'e bunların kaynağını bilmediğini, ancak hepsinin Kevser havuzunda birleştiğini ifade ederek cevabı Allah'tan istemesini öğütler. Duasını tamamlayan Resûl-i Ekrem'e gelen melek ona gözünü açıp bakmasını söyler. Kapısı kilitli bir kubbenin altından doğan ırmakları gören Resûlullah bunların kaynağını da görmek isteyince besmeleyle kilidi açması tavsiye edilir: "Gördü ol dört ırmağı ol mu'teber / Dört bucağın çıkubanı hoş akar / Gördü su ırmağını ol mu'teber / Mîm-i bismillâhtan çıkmış akar / ...Bildi dört ırmağın aslın ol hakîm / K'oldu bismillâhirrahmânirrahîm" (a.g.e., s. 282-283). Cennet hakkında bilgi veren *Envâr'ul-âşıkîn*, *Muhammediyye* gibi manzum ve mensur birçok dinî halk kitabında Firat nehri hakkında bilgi bulunmaktadır.

Dinî kaynaklarda hem bir nehir adı, hem de içilecek iyi bir suyun sıfatı olarak yer alan Firat kelimesine divan edebiyatında daha çok tamlama halinde "mâ-i furât, azb-i furât" şeklinde rastlanmakta, iki mâna taşıdığı için de üzerinde tevriye yapılması mümkün olmaktadır. Cennetten doğan Firat nehri cennet nehirleri gibi içimi güzel, içene ferahlık veren tatlı ve gür bir su kaynağı olarak kabul edilmektedir. Firat beyitlerinde Nil, Seyhan, Ceyhan gibi nehirlerle ve "milh-i ucâc" (tuzlu ve acı su) gibi zıddı olan mefhumlarla birlikte zikredilmiştir. Nitekim Bâkî, "La'linden alsa lezzeti milh-i ucâc-i bahr / Bahseyley idi çeşme-i azb-i furât ile" beytinde ke-limenin Kur'an'daki mânasından hareketle, tuzlu tadını sevgilinin dudağından alan denizin bu tuzlu ve acı lezzetine rağmen tatlı su ile yahut Firat'ın suyu ile bahse girilsece kadar güzel olduğunu belirterek kelimeyi tevriyeli şekilde kullanmaktadır.

Helâkî, hüsn-i ta'lîl yaparak Firat'ın suyunun bol oluşunu Hz. Âdem'le birlikte cennetten ayrılışına bağlar: "Nice mey-letmesin Nîl ü Firât'a Âdem'in yaşı / Ki cennetten bile çıkmıştır ağlaşı ağlaşı". Muallim Nâci'nin, "Firât'a dönse eşkim çok mudur mâh-ı muharremdir / Zâmân-ı girye-i peyderpey-i âh-ı demâdemdir"; Kemâlî Efendi'nin, "Cihânın sâhibinden bir içim su kıskanılmış âh / Firât ağlar Murâd ağlar zemîn ü âşumân ağlar" beyitlerinde olduğu gibi Hz. Hüseyin'in aşkıyla çok ağlamaktan bahsedilirken göz yaşının Firat gibi durmadan aktığı ifade edilmiştir. Kerbelâ Firat yakınlarında bir yer olduğu için Kerbelâ hadisesiyle ilgili metinlerde, mersiye ve maktellerde Firat da bu özellikleriyle daima yer almıştır.

Nevî'nin, "Tab'-ı latîf ü vaz'-ı şerîfinde var idi / Seyr-i sabâ ile revîş-i Dicle vü Firât" beyti, Firat'ın yavaş yavaş akışını belirttiği kadar onun Dicle ile birlikte anılışına da örnektir. Taşlıcalı Yahyâ Bey de, "Âşık-ı şûrîdeler boynun burup leyl ü nehâr / Yalımı alçak yürür kûyunda mânend-i Firât" beytinde âşıkların gece gündüz sevgilinin mahallesinde boyunlarını bükerek ağır ağır ve çekingen yürümelerini Firat'ın akışına benzetir. Bir rivayete göre Firat, suyunun bolluğunu, tadını, vakar ile ağır ağır akışını cennet nehirlerinden kendisine damlayan bir katreden elde etmiştir. Nâilî, "Tab'ımız oldu müntehî aşk ile bir makâma kim / Katreye tâb-ı cûş-ı nehr-i Firât verdiler" beytinde kendisini katreye benzetir ve aşkın yüce makamına erişmesinden dolayı bir su damlası gibi olan gönlünün bu sayede Firat nehrine benzer gür ve coşkun bir güç kazandığını söyler. Firat nehri zaman zaman Nil nehriyle birlikte anılır. "Adl ü dâdi nitekim Nîl ü Firât / Kâinâta gün gibi verir hayât" beytinde Taşlıcalı Yahyâ Bey, Sultan III. Murad'ın adaletinin Nil ve Firat gibi kâinata hayat verdiğini belirtmektedir.

Yahya Kemal "İtrî" adlı şiirinde, "Mûsikisinde bir taraftan dîn / Bir taraftan bütün bir hayât akmış / Her taraftan Boğaz o şehriyân / Mâvi Tunca'yla gür Firât akmış" mısralarıyla İtrî'nin müsisini Firat'ın vakur akışına ve etrafına hayat dağıtmasına benzetmiştir.

Divan edebiyatında daha değişik yönlerden de ele alınan Firat halk şiirinde de yer almıştır. Zaman zaman taşarak ekili arazilere ve meşkün yerlere zarar vermesi ve can kaybına sebep olması, Firat'ın bölge halkının yaktığı birçok ağı-

tın ana unsurunu teşkil etmesine sebep olmuştur. "Firat kenarında yüzer kayıklar / Anam ağlar bacım beni sayıklar / Başıma toplanmış bağı yanıklar / N'ettim size beni yâre götürün" dördlüğüyle başlayan bir Malatya yöresi ağıdı Firat'ta boğulan bir delikanlının ağzından yakılmıştır. "Firat kenarında kayık değilim / Yarden ayrılmışım ayık değilim / Bir çift selâmına lâyük değilim / Tez gel ağam tez gel Eğinli misin / Silaya dönme yeminli misin" mısralarıyla başlayan gurbet türküsü gibi birçok türküde de yine Firat'tan söz edilmiştir. Firat nehri, halk türkülleri ve ağıtlar yanında geçtiği yörelerde teşekkür eden birçok mâni, efsane, masal ve halk hikâyesinde de değişik özellikleriyle yer almıştır.

Zürrümme, Ferezdak, Buhtûrî, Ebû'l-Firâs el-Hemdânî gibi Emevîler devri Arap şairlerinin önde gelenlerinden başlayarak çeşitli şiirlerde de Firat'ın değişik özelliklerine temas edilmiştir. Bu şairlerin methiye yazdıkları kişileri Firat nehrine benzeterek câizelerinin de Firat'ın suyu gibi bol olmasını temenni etmeleri dikkat çeker. Fars edebiyatında Firdevsî, Nizâmî, Dakikî, Hâkânî gibi tanınmış şairlerin şiirlerine giren Firat (Dihhudâ, s. 90), İslâm dünyasında tanınmış birçok şahsın künyesi olarak da kullanılmıştır (a.e., s. 90-91).

Firat nehri eski haritalara ve minyatürlere de konu olmuştur. İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserindeki dünya haritası ile (vr. 2^b) Orta-doğu haritaları (vr. 43^a, 47^a) bunlar arasında sayılabilir. Matrakçı Nasûh'un *Be-yân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*'inde, Firat'ın Türkiye sınırları içindeki kollarından başlayarak Bağdat ve Kerbelâ civarına kadar birçok kısmı minyatür tarzında resmedilmiştir (vr. 22^a, 23^a, 61^b).

BİBLİYOGRAFYA :

- Wensinck, *el-Mu'cema*, VIII, 326; Müslim, "Cennet", 26-32; *Tecrid Tercemesi*, X, 60-75; Bâkî, *Divan* (haz. Sadettin Nûzhet Ergun, *Bâkî Hayatı ve Şiirleri* içinde), İstanbul 1935, s. 160; İstahrî, *Mesâlik* (Abdülâl), vr. 2^b, 43^a, 47^a; Matrakçı Nasuh, *Sefer-i Irâkeyn*, vr. 22^a, 23^a, 61^b; Mehmet Özbek, *Folklor ve Türkülerimiz*, Ankara 1975, s. 263; Nurettin Albayrak, *Folklorumuz ve Erzincan*, Erzincan 1983, s. 142-143; Metin Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Mî'racnâmeler*, Ankara 1987, s. 280-283, 352-353; Saim Sakaoğlu, *Efsane Araştırmaları*, Konya 1992, s. 75-76; Nâmik Açıkgöz, "Divân Şiiri'nde Firat Nehri", *Lâle*, sy. 5, İstanbul 1987, s. 22-25; Dihhudâ, *Luğathâne*, XXI, 90-91; Süleyman Hayri Bolay, "Âdem", *Dîa*, I, 360; Abdurrahman Küçük, "Arz-ı Mev'ûd", a.e., III, 442-444.

